

ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ПОСТКОМУНІСТИЧНІ СУСПІЛЬСТВА

Д.І. Кірюхін

Досить вибірковою є увага соціальних і політичних філософів до ситуації в країнах, що пережили панування і падіння соціалістичного (комуністичного) режиму, а раніше таких, що їх відносили до регіону так званого «другого світу» (світу соціалістичного, відмінного від капіталістичного, та світів, що розвиваються). Дослідники орієнтовані переважно на проблеми економічного і політичного розвитку цих країн, зокрема, проблеми розвитку ліберального ринку, демократичних інститутів і ті проблеми, що пов'язані з розповсюдженням ідеології націоналізму, тоді як, наприклад, тема справедливості і проблема соціальної інтеграції все ще залишаються недостатньо вивченими¹. Звертає на себе увагу так само відсутність сталої термінології для позначення цих країн або суспільств (як видається, поняття «країна» або «суспільство» в даному випадку можуть виступати як взаємозамінні). Так, говорять про «посттоталітарні», «пострадянські», «постленінські», «постсоціалістичні», «посткомуністичні», або про транзитивні суспільства по відношенню до тих країн, яких до кінця 80-х рр. минулого століття відрізняло панування комуністичної ідеології, планова економіка та підпорядкування партії державного апарату.

Останнє десятиліття суспільства з префіксом «пост-» частіше стають предметом розгляду соціальних і політичних філософів. Зокрема,

¹ Серед нечисленних праць, в яких розглядається проблема соціальної інтеграції посткомуністичних суспільств, можна згадати: *Social Integration in the Post-Socialist Society: The Case of Estonia* / Ed. by R. Kouts. — Gdańsk—Berlin: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego; Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin, 2004.

розширюється дослідницька тематика, предметом аналізу стають політичні процеси в цих країнах, наприклад, причини провалу політики демократизації, розвиток корупції. Є показовими такі назви робіт: «Слабкість громадянського суспільства в посткомуністичній Європі», «Вперед до демократії або назад до авторитаризму?», «Пострадянський авторитаризм: вплив Росії в “ближньому зарубіжжі”», «Типологія посткомуністичної корупції», «Демократичні зміни і авторитарна відповідь в Росії, Білорусії і Молдові»². Ще на початку 90-х рр. минулого століття префікс «пост-» був переважно позначенням втрати соціальної і політичної специфіки, яка раніше відрізняла соціалістичні країни. І часто-густо в межах теорії модернізації ці країни розглядалися нарівні з усіма іншими державами, що переживали період соціальних, економічних і політичних трансформацій. Зокрема, в класифікації ООН і міжнародних фінансових інститутів посткомуністичні країни потрапили в категорію транзитивних або «країн в розвитку»³. І лише поява нових теорій модернізації, а також проблеми так званого «демократичного транзиту», дозволили інакше поглянути на в недавньому минулому соціалістичні країни. Але й такі, що утвердилися раніше, позиції аналізу зберігають свою популярність. В результаті на сьогоднішній день сформувалося два основних дослідницьких підходи.

В рамках першого ці суспільства переважно характеризуються як перехідні від режиму соціалістичного до режиму демократичного. Звідси не випадкові такі терміни для позначення цих суспільств як «посттоталітарні» (в даному концепті робиться акцент на тому, що це суспільства, які подолали тоталітарні установки, але поки не встановили повною мірою демократичні інститути), чи, більш ідеологічно нейтральні визначення, — «постсоціалістичні», «посткомуністичні», або, нарешті, — транзитивні (використання цього концепту підкреслює, що система соціальних відносин і політичних інститутів

²Howard M.M. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003; Chaisty P., Whitefield S. *Forward to democracy or back to authoritarianism? The attitudinal bases of mass support for the Russian election protests of 2011—2012* // *Post-Soviet Affairs*. — 2013. — vol. 29 (issue 5). — P. 1-17; Cameron D., Orenstein M. *Post-Soviet Authoritarianism: The Influence of Russia in Its «Near Abroad»* // *Post-Soviet Affairs*. — 2012. — vol. 28 (issue 1). — P. 1-44; Karklins R. *Typology of Post-Communist Corruption* // *Problems of Post-Communism*. — July/August 2002. — P. 22-32; *Democratic Changes and Authoritarian Response in Russia, Belarus and Moldova* / Ed. by B. Parrot, K. Dawisha. — Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1997.

³*Postcommunist Transformation and the Social Sciences: Cross-Disciplinary Approaches* / Ed. by F. Bonker, K. Muller, A. Pickel. — Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2003. — P. 1.

знаходиться в стані трансформації, тобто є перехідною від планової до ринкової економіки, від тоталітаризму або авторитаризму до демократії).

При даному підході увага дослідників зосереджена на характері перетворень, що відбуваються, причому останні оцінюються з погляду відповідності їх досягненню кінцевої мети соціального і політичного розвитку. В якості таких цілей визначаються ліберальна демократія і капіталістичне виробництво або, ширше, суспільство з високим рівнем соціальної та інституційної диференціації, позбавлене, або практично позбавлене, традиційних форм соціальної організації. Звідси і виникнення концепту транзитивної справедливості, як принципу оцінки, з одного боку, самого процесу трансформацій, а, з іншого боку, — попередньої соціальної моделі, яка трактується як така, що містить деяку несправедливість, котра вимагає свого виправлення (наприклад, порушення прав і свобод, дискримінація або навіть пригноблення окремих соціальних груп), причому часто саме відновлення справедливості розглядається як умова успішної соціальної трансформації і, відповідно, модернізації.

Цілком логічно, що в рамках позначеного підходу модернізація колишніх соціалістичних суспільств розуміється в руслі еволюціоністських теорій — як «модернізація наздогін». Цей підхід надзвичайно популярний, особливо в роботах українських і російських дослідників, і тривалий час залишався, у ряді випадків і продовжує залишатися, домінуючим (правда, сьогодні з'являються і «половинчасті» підходи, коли, як наприклад в дослідженні Б.М. Міронова історії Росії періоду імперії обґрунтовується думка, що «Росія *суміцала* (курсив наш. — Д.К.) спонтанний розвиток і розвиток “наздогін”»⁴). В основі теоретичної парадигми «модернізації наздогін» лежать дві базисні передумови. По-перше, розуміння попереднього стану (якщо ми говоримо, наприклад, про сучасне українське суспільство, то це комуністичний період) як стану «випадання» з процесу модернізації або, як мінімум, його істотного уповільнення або навіть демодернізації. А, по-друге, розуміння транзитивного суспільства як суспільства не повною мірою реалізованої західної моделі модернізації, але все ж таки такого, що рухається шляхом реалізації цієї моделі. Тобто фактично в даному випадку ми маємо продовження парсонівської теорії модернізації, в еволюційній схемі якої вищий ступінь займають країни Заходу, що

⁴ Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб.: Дм. Буланин, 2003. — Т. 2. — С. 333.

розглядаються як форпост універсального процесу соціальних трансформацій.

Проте, розвиваючи еволюціоністський підхід, дана теорія модернізації стикається з тими ж труднощами, з якими зіткнувся свого часу і сам Т. Парсонс. Одна з них — проблема опису специфіки «незахідних» і, зокрема, соціалістичних (комуністичних) суспільств. Спроби Р. Бендікса, Е. Гідденса, Ю. Габермаса подолати обмеженості парсонівського еволюціонізму, сформувавши нові теоретичні підходи до аналізу суспільства Модерну, а також комуністичних суспільств, є досить цікавими, але, як справедливо відзначає Й. Арнасон, надзвичайно мало додали до розуміння радянської системи⁵, і, відповідно, не дають адекватного інструментарію й для аналізу суспільств пострадянських. Тому цілком логічно, що протягом подальшої розробки теорії модернізації була поставлена під сумнів сама можливість застосування принципів розвитку західних суспільств як критеріїв аналізу розвитку інших суспільств і, конкретніше, як це формулюють Ш. Ейзенштадт і В. Шлюхтер, виникло питання про адекватність понять, що їх використовують для аналізу європейського варіанту Модерну при вивченні інших цивілізацій⁶.

Відповіддю на вказане питання став розвиток Ейзенштадтом і його послідовниками теорії «множинності модернів» (multiple modernities). Це антиеволюціоністська, проте не релятивістська теорія. Як пояснюють її автори, «на противагу зарозумілим претензіям багатьох історико-соціологічних досліджень про те, що розвиток Заходу повинен бути головним критерієм оцінки розвитку інших цивілізацій, основне припущення нашого підходу полягає в тому, що кожна цивілізація виробляє власну інституційну будову та культурні підстави. Специфічні особливості цих цивілізацій повинні бути проаналізовані не тільки з погляду наближення до західної моделі, але так само і в своїх власних рамках»⁷. Тому теорія множинності модернів пропонує відмовитися від використання певної ідеальної норми на користь ідеального прототипу, іншими словами, відмовитися від нормативних претензій західної моделі, не розглядати її як набір правил для керівництва усією рештою країн і їх урядів, але при цьому не відмовляється від її,

⁵ Див.: Масловский В.М. Современные теории Модерна и Модернизации // Социологический журнал. — 2008. — № 2. — С. 38.

⁶ Эйзенштадт Ш., Шлюхтер В. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор // Прогнозис: журнал о будущем. — 2007. — № 2 (10). — С. 212-219.

⁷ Там само. — С. 217.

цієї моделі, евристичної значущості⁸. Останнє надзвичайно важливо, оскільки дозволяє уникнути звинувачень в релятивізмі, і задає інструментарій для розвитку порівняльного підходу при аналізі суспільств, країн і цивілізацій, зокрема комуністичних і посткомуністичних суспільств.

Дійсно, видається помилковим розглядати комуністичні суспільства, як це доволі часто можна зустріти, виключно як суспільства консервативні, котрі знаходилися поза процесом модернізації. Не можна заперечувати того, що в рамках комуністичної системи підтримувалося багато традиціоналістських цінностей і відтворювалися домодерні соціальні інститути, які сприяли соціальній уніфікації, патерналізму, що надзвичайно звужують простір публічної сфери й мінімізують її вплив на політичні процеси. Увага в першу чергу до цих аспектів породила спроби розглядати комуністичні суспільства як антимодернізаційні, або псевдомодернізаційні, що робить, наприклад, П. Клермон. Проте не можна не заперечувати і того, що, як точно помічає Р. Інглхарт, саме К. Маркс, який запропонував «утопічну програму подолання експлуатації і насильства», розвинув «одну з найвпливовіших теорій модернізації»⁹. І в цьому відношенні комуністичний проект

⁸ *Там само*. Як підкреслює Д. Саксенмейєр, теорія множинності модернів не притримується розуміння модернізації як вестернізації, вона визнає, що «сучасні суспільства мають багато загальних рис, але в той же час вона підкреслює наявність стійких відмінностей між ними в ментальності, інститутах і інших чинниках» (*Sachsenmaier D. Multiple Modernities — The Concept and its Potential // Reflections on Multiple Modernities: European, Chinese and Other Interpretations / Ed. by Sachsenmaier D., Eisenstadt Sh., and Riedel J. — Leiden; Boston; Köln: Brill, 2002. — P. 42*). В «радикальнішій» версії теорії множинності модернів, яку представляє, наприклад, С. Субрахман'ям, пропонується відмовитися від ейзенштадтівського підходу, в якому європейський модерн розглядається все ж таки як первинний, оскільки, як стверджує Субрахман'ям, витоки Модерну рівномірно розподілені як в Європі, так і в Азії, а отже Європа позбавлена винятковості (докладніше про позицію Субрахман'яна див.: *Кутуєв П. Соціологічна теорія поміж Сходом і Заходом*. — К.: Від-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — С. 306-317). Останні роботи в сфері політичної теорії, в яких віддається належне політичній значущості етосу (С. Вайт, А. Сен, Д. Новак, В. Конноллі), як видається, виявляють тенденцію до трансформації європейського проекту Модерну у напрямі визнання значущості цінностей і установок, які містяться в неєвропейських суспільствах. Як відзначає П. Кутуєв, «визнання факту, що перша, так звана оригінальна модерність, розвинулася на Заході, не повинно знецінювати внесок інших суспільств та цивілізацій до постання модерного соціального порядку» (*Там само*. — С. 198).

⁹ *Инглхарт Р. Модернизация и демократия // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Под. ред. В. Иноземцева. — М.: Центр исследования постиндустриального общества, Издательство «Европа», 2010. — С. 163*. Див. також: *Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демо-*

не міг не бути модернізаційним. Комунізм — як ідеологія і політична практика — це законне дитя Модерна. В своїй основі це проект, покликаний виправити недоліки Модерну (недоліки, як демонструється в ранніх роботах К. Маркса, які призводять до того, що система суспільних відносин не розвиває людину, а, навпаки, відчужує він неї її власну сутність), проте не порвавши з ним, а запропонувавши інше рішення приблизно тими ж методами (у цьому його відмінність від романтизму, що тяжіє до консерватизму, адже романтизм запропонував інший шлях вирішення вказаних недоліків). Раціонально організоване і кероване бюрократією індустріальне суспільство, на побудову якого орієнтувалися ті політичні режими країн «другого світу», що переважно сповідували більшовицьку і маоїстську інтерпретації комуністичної ідеології, — це суспільство зовсім не домодерне. Тому можна погодитися з Й. Арнасоном, який спирається в своєму аналізі комуністичних суспільств саме на теорію множинності модернів, в тому, що комунізм (а, відповідно, і соціалістичні суспільства) є особливим типом внутрішньо суперечливого суспільства модерну, котрий сформувався значною мірою як відповідь на кризові явища проекту Модерну¹⁰.

Крах же того типу модернізації, який був представлений комунізмом¹¹ і пов'язаний з прискореною індустріалізацією, трансформацією системи освіти, технологічним посиленням державної влади і тотальним пануванням ідеології, на думку Арнасона, в різних країнах призвів до різних результатів. В ряду випадків відбулося помітне посилення домодерних соціальних інститутів, які так і не були зломлені в радянську епоху. В інших же випадках спостерігаються суперечливі процеси, пов'язані з «формуванням модерну» (саме так пропонує позначати модернізацію П. Кутуєв), відбувається своєрідна зміна типу модернізації. Особливості цього нового типу саме й дозволяє розкрити методологічний підхід, що відрізняє теорію множинності модернів.

кратия: Последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2011. — С. 32-33.

¹⁰ Див.: Арнасон Й. Коммунизм и модерн // Социологический журнал. — 2011. — № 1. — С. 10-36. Так само і Л. Колаковські стверджує, що комунізм «з'явився із традиції Просвітництва» (*Kolakowsky L. Communism as a Cultural Formation* // *Survey*. — 1985. — vol. 29, № 2, Summer. — P. 147), схожу позицію займають З. Бауман (Див.: *Bauman Z. A Post-Modern Revolution?* // *From a One-party State to Democracy: Transition in Eastern Europe* / Ed. by Frentzel-Zagórska J. — Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1993, — P. 3-21) та Р. Суні [*Суні Р. Социализм, постсоциализм и нормативная современность: Размышления об истории СССР-1* // *Ab imperio*. — 2002. — № 2. — С. 19-54].

¹¹ Розгляд причин, що призвели до краху комунізму або, як у випадку Китаю, до його суттєвої трансформації, не є завданням цього дослідження.

І, нарешті, теорія множинності модернів виявляється більш сприйнятливою до ситуації підвищення соціальної і політичної значущості релігійної та культурної ідентичностей, що спостерігається в країнах Заходу, так само як і в посткомуністичних країнах і країнах Сходу. Дійсно, якщо раніше модернізація в першу чергу і здебільшого пов'язувалася з розвитком вільного ринку, індустрією виробництва, індивідуалізмом і інститутами ліберальної демократії, то сьогодні, як вказує той же Інглхарт, ми маємо справу з пріоритетом не індустріальних, а постіндустріальних цінностей, тобто цінностей самовираження, тісно пов'язаних з культурними ідентичностями. Можна сперечатися щодо того, наскільки є виправданою теорія переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, яку розвиває Інглхарт, але не викликає сумніву те, що сам процес модернізації в країнах Заходу — особливо, якщо під ним розуміти процес реалізації сформованого в Новий час проекту Модерну — дійсно сьогодні перейшов, висловлюючись мовою Інглхарта, в іншу фазу, а часто-густо просто ставиться під сумнів. Показові в цьому відношенні і спроби розробити нормативну теорію, спрямовану на трансформацію європейського типу модернізації, як, наприклад, в роботі С.Вайта «Етос пізньомодерного громадянина», що вийшла у 2009 році і вже дістала досить широкого резонансу.

З іншого боку, багато в чому саме особливості соціально-економічного і політичного розвитку посткомуністичних країн дали вагомі підстави для сумнівів у виправданості фукуямівської тези про кінець історії і обґрунтованості підходу, який розглядає процес модернізації як універсальний еволюційний процес. Їх історія — це результат дії таких чинників як спадщина радянської епохи, спадщина західного модерну і тих викликів, політичних, економічних, соціальних, екологічних, які стоять сьогодні перед глобальним світом. Тому не дивно, що ці суспільства виявляються схожими із Заходом в проблемах, з якими стикається розвиток сучасних суспільств, але різними за відповіддю на ці проблеми.

Уважний аналіз показує — ми дійсно можемо вести мову про те, що суспільства після краху комуністичних режимів у своєму соціально-економічному та політичному розвитку пішли шляхом «модернізації наздогін», оскільки ідеологічним та нормативним зразком розвитку в них була обрана західна, інтерпретована як універсальна, модель модернізації. Проте те, до яких результатів ці суспільства на сьогоднішній день прийшли, дозволяє поставити під сумнів досить поширене ототожнення демократизації і політичної модернізації і можливість

простого відтворення західних політичних інститутів в інших суспільствах. Але якщо не розглядати процес модернізації як слідування ідеально-типовій моделі Заходу (критерій оцінки соціального розвитку, підданий критиці вже Ейзенштадтом), а отже — якщо не сприймати посткомуністичні суспільства як суспільства «недорозвиненого Заходу» (а зрештою, часто-густо вони самі себе саме так і сприймають, проте така позиція є скоріше ідеологічно, ніж аналітично заданою), ми змушені визнати, що суспільства колишнього «соціалістичного світу» формують свою власну версію теорії модернізації, своєрідний гібрид, висловлюючись мовою Інглхарта, між версіями Сміта і Маркса.

Проілюструємо це прикладом сучасного Китаю. В даному випадку йдеться про трансформації, які переживають сьогодні практики «гуансі» (*guanxi*). Поняття гуансі (перекладається як «соціальні відносини / соціальні зв'язки») «має стосунок до цілого комплексу соціальних практик, стратегій і етики обміну і взаємності подарунків, послуг і пригощань»¹². Гуансі — це особливий комплекс соціальних відносин, багато в чому — відносин взаємної допомоги, в які вступають представники спільноти, і, одночасно, механізм самоідентифікації індивіда у відносинах з іншими. У випадку гуансі йдеться не про просту взаємодію людей, а про досить тісні соціальні зв'язки (деякі дослідники навіть говорять про соціальні мережі), засновані на певних етичних нормах, що визначають порядок і межі соціальної взаємодії. В цьому відношенні гуансі виправдано називається своєрідною формою соціальної інтеграції.

Гуансі має декілька видів, може формуватися як система протекційних відносин, відносин взаємної підтримки, а водночас бути такою системою соціальних відносин, за яких головними є виключно прагматичні цілі, наприклад, гуансі серед представників бізнесу або політики (у такому разі гуансі постає як соціальна мережа, що має на меті отримання вигоди її членами, близька до того, що на пострадянському просторі називається «блатом», і що часто приймає форму корупції). Нарешті, гуансі може виступати, в рамках традиції, широко представленої, наприклад, в селах, як система взаємності, тобто система соціальних практик, коли акцент робиться на правильній суспільній поведінці і базових соціальних зобов'язаннях, витоки яких лежать в конфуціанській моралі¹³. Примітно, що практики гуансі (у їх прагматичній «інтерпретації») особливо зміцнилися в китайському

¹² *Guanxi* // Encyclopedia of Contemporary Chinese Culture / Ed. by E.L. Davis. — London : Routledge, 2005. — P. 322.

¹³ *Ibid.* — P. 323.

суспільстві під час хаосу в системі державних інститутів і їх низької ефективності, а саме — за часів Культурної революції.

Интерес до феномена гуансі у західних дослідників (Р.-М. Краузе, М. Янг, Д. Голд¹⁴), що його можна споглядати останніми роками, викликаний не лише необхідністю розвитку політичних і економічних контактів з Китаєм, який починає відігравати все більш вагомую роль у світовій політиці і економіці, не лише пошуками додаткових аргументів на користь теорії множинності модернів, якої дотримується, зокрема, Краузе, але й можливістю прослідкувати на прикладі цього феномена дію процесів модернізації.

Важко не погодитися із твердженням Краузе, що модернізація зачіпає патерни соціальної інтеграції, адже розвиток капіталізму, який ми, зокрема, спостерігаємо в Китаї та в посткомуністичних країнах, вимагає особливих економічних й особливих юридичних і політичних інститутів, не властивих традиційному або соціалістичному суспільству. (Звідси, до речі, і поширене уявлення про те, що за розвитком ринкової економіки неодмінно посідає і розвиток демократії.) Отже, було б логічно чекати і поступового зниження ролі гуансі в китайському суспільстві. Деякі дослідники, зокрема К. Латам, автор статті про гуансі в «Енциклопедії сучасної китайської культури», швидше схильні бачити витіснення практик гуансі з сучасного китайського суспільства, їх збереження переважно лише в сільській місцевості і їх трансформацію на звичайні корупційні відносини в спільнотах більш модернізованих, ніж селянська громада.

Мабуть є певні підстави для таких висновків, оскільки про поширеність корупційних зв'язків в середовищі китайських політиків і бізнесменів говорять не лише критики Піднебесної, але й саме керівництво КНР. Проте дослідження, проведене Краузе, свідчить, що хоч і в дещо трансформованому вигляді, гуансі продовжує відігравати важливу роль в сучасному Китаї. Китайську модернізацію, стверджує Краузе, відрізняє прийняття капіталістичної економіки без формування відповідних юридичних інститутів, саме які й замінює гуансі: «китайська особистісна мережа (personal network) формує інституційну заміну відсутнього правового інституту»¹⁵. Іншими словами, соціальна мережа,

¹⁴ Krausse R.-M. Guanxi as a Model of Social Integration. — Frankfurt a. M., 2010; *Social Connections in China. Institutions, Culture, and the Changing Nature of Guanxi* / Ed. by Gold D., Guthrie D., Wank. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002; Yang M. The Resilience of Guanxi and its New Deployments: A Critique of Some New Guanxi Scholarship // *China Quarterly*. — June 2002. — P. 459-476.

¹⁵ Krausse R.-M. Guanxi as a Model of Social Integration. — P. 85.

якою є гуансі, забезпечує вплив конфуціанської моралі на розвиток капіталізму в Китаї, додаючи особливість китайській моделі модернізації, а, з іншого боку, забезпечує інтеграцію за умов соціальної диференціації, що посилюється.

Нарешті, повертаючись до нашого розгляду, слід взяти до уваги, що й в самих західних країнах сьогодні ми можемо спостерігати спроби ревізії окремих положень новоєвропейського проекту Модерну, коли, наприклад, поряд із цінностями індивідуалізму визнається значущість культурно-релігійної ідентичності, а також відбувається визнання в цілому суперечності проекту Модерну і проблем його реалізації¹⁶, або робляться спроби розробити нову теорію модернізації (Р. Інглхарт, К. Вельцель), або навіть взагалі пропонується відмовитися від поняття «модернізація», замінивши його поняттям «розвиток». Тому заслуговує на увагу позиція американського соціолога М. Льові, що пропонує замість ідеально-типової дихотомії модерне/немодерне суспільство використовувати більш соціологічно точні поняття, такі як «відносно модерне»/«відносно немодерне» суспільство. Тоді такі суспільства, як українське, можна позначити як відносно модерні суспільства, процес модернізації яких зазнає суттєвих впливів усталених соціальних практик, а також тих чинників, що визначають сьогодишню трансформацію самого проекту Модерну.

Надійшла до редакції 27 лютого 2015 р.

¹⁶ Як констатує Б. Латур, сьогодні «модерн втратив дві свої ключові риси: він вже не означає щось, беззаперечно благає, та, більш важливо, вже не асоціюється з гарно організованим набором цінностей та об'єктів» (Цит. за: *Кутуєв П.В.* Зазнач. пр. — С. 215.).